

Қоскеева Ә.М. *¹, Аубакирова Х.А. ², Джумагалиева К.В. ³

¹PhD, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Астана қ., Қазақстан
E-mail: koskeeva@mail.ru

² тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, профессор м.а.,
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ., Қазақстан
E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

³ тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., С.Сейфуллин атындағы
Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ., Қазақстан
E-mail: Dz_kylashV@mail.ru

«ТОҚЫРАУ» КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰЛТ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада шартты түрде «тоқырау» деп аталып кеткен кезеңдегі Қазақстанның саяси-идеологиялық ахуалымен қатар, шығармашыл интеллигенцияның қызметіндегі ұлт мәселесі қарастырылған. Сонымен қатар авторлар қазақ зиялыларының аталған кезеңдегі кеңестік жүйенің саясатымен текетіресте күштеп танылған маркстік-лениндік әдіснаманы еріксіз басшылыққа алып, қазақ білімі, ғылымы, тарихы, әдебиетін, ұлттық болмысты сақтап қалудағы міндетін атқаруға тырысып баққандығын зерделеген. Осы жағдайларға байланысты Қазақстан КП ОК-нің қаулылары мен шешімдері жіті талданған. Сонымен қатар қазақ диссиденттерінің де қызметі назардан тыс қалмаған.

Жалған интернационалистік қағидалармен қаруланған тоталитарлық жүйе қазақ халқының шығу тегін, ұлттық болмысының тарихи-географиялық сипатын, этникалық геногеографиясын, көшпенділер эстетикасын даралайтын синкретті мәдениеті терең зерделенген еңбектерді цензурадан өткізбей тыйым салғаны шығармашыл интеллигенция еңбектері мен архив деректері негізінде талданды. Жүйе өз саясатын қолдап қолпаштайтын жасанды идеологияның қызметіне сүйеніп, ұлттардың қосылуы, тілдердің бірігуі сияқты міндеттерді алдына қойған уақытта қазақ интеллектуалдық ой иелері, жазушылар мен ғалымдар саяси тұсауланған заманда өзінің шығармашылығымен ұлттық идеяны насихаттау арқылы ұрпақтар сабақтастығын жалғастыруға бар күш-жігерін салды. Мақалада осы аталған тұжырымдар архив деректері негізінде талданып, дәлелденді.

Кілт сөздер: саяси-идеологиялық жүйе, шығармашыл зиялылар, тоқырау, тарих, тіл, ұлт, мәдениет.

Коскеева А.М. *¹, Аубакирова Х.А. ², Джумагалиева К.В. ³

¹PhD, старший преподаватель, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина
г. Астана, Казахстан
E-mail: koskeeva@mail.ru

² кандидат исторических наук, доцент, и.о. профессора,
Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, г. Астана, Казахстан
E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

³ кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора,
Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, г. Астана, Казахстан
E-mail: Dz_kylashV@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКОЙ ТВОРЧЕСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ПЕРИОДА «ЗАСТОЯ»

Аннотация

В настоящей статье наряду с политико-идеологической ситуацией в Казахстане в период, условно именуемый «застоем», рассматривается национальный вопрос в деятельности творческой интеллигенции. Кроме того, авторы показали, как казахская интеллигенция невольно руководствуясь марксистско-ленинской методологией, находясь в негласном конфликте с национальной политикой советской системы того периода, пыталась решить задачу сохранения казахского образования, науки, истории, литературы, национальной идентичности. В связи с этими обстоятельствами тщательно проанализированы Постановления и решения ЦК КП Казахстана. В то же время не осталась незамеченной и деятельность казахских диссидентов.

На основе трудов творческой интеллигенции и архивных данных проанализирована тоталитарная система, вооруженная ложными интернационалистскими принципами, запрещавшая без цензуры изучение трудов, связанных с происхождением казахского народа, освещающих историко-географический характер национальной идентичности, этническую географию, эстетику кочевников. В то время, когда система опиралась на деятельность искусственной идеологии, поддерживающей ее политику, казахские интеллектуалы, писатели и ученые ставили перед собой такие задачи, как объединение наций, объединение языков, приложили все усилия для продолжения преемственности поколений путем пропаганды национальной идеи своим творчеством в эпоху политической презентации. В статье все данные и выводы проанализированы, доказаны на основе архивных источников.

Ключевые слова: политико-идеологическая система, творческая интеллигенция, стагнация, история, язык, нация, культура.

Koskeyeva A.M. ^{*1}, Aubakirova K.H.A. ², Dzhumagaliyeva K.V. ³

¹*PhD, Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agro Technical University
Astana, Kazakhstan
E-mail: koskeeva@mail.ru*

²*c.h.s., acting professor of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University
Astana, Kazakhstan
E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru*

³*c.h.s., acting associate professor S. Seifullin Kazakh Agro Technical University
E-mail: Dz_kylashV@mail.ru*

NATIONAL QUESTION IN THE ACTIVITY OF KAZAKH CREATIVE INTELLIGENTSIA IN THE PERIOD OF «STAGNATION»

Abstract

In this article, along with the political and ideological situation in Kazakhstan during the period conventionally referred to as "stagnation", the national question in the activities of the creative intelligentsia is considered. In addition, the authors showed how the Kazakh intelligentsia, involuntarily guided by the Marxist-Leninist methodology, being in an unspoken conflict with the national policy of the Soviet system of that period, tried to solve the problem of preserving Kazakh education, science, history, literature, and national identity. In connection with these circumstances, the Decrees and decisions of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan were carefully analyzed. At the same time, the activities of Kazakh dissidents did not go unnoticed.

On the basis of the works of the creative intelligentsia and archival data, the totalitarian system, armed with false internationalist principles, was analyzed, which forbade, without censorship, the study of works related to the origin of the Kazakh people, highlighting the historical and geographical nature of national identity, ethnic geoneography, aesthetics of nomads. At a time when the system was based on the activity of an artificial ideology that supported its policy, Kazakh intellectuals, writers and scientists set themselves such tasks as the unification of nations, the unification of languages, made every effort to continue the continuity of generations by promoting the national idea with their creativity in the era political presentation. In the article, all data and conclusions are analyzed, proved on the basis of archival sources.

Key words: political and ideological system, creative intelligentsia, stagnation, history, language, nation, culture.

Кіріспе.

Өзектілігі. Қоғамымызда тоқыраудың берік орын тебе түсуі салдарынан алпысыншы жылдардағы әлеуметтік батылдық әуелі жасқаншақтыққа, кейін рухани көлгірлікке ұштасқаны анық. Ұлттық шығармашыл интеллигенцияның аса күрделі өмір жолындағы ұлт мүддесі тұрғысынан жазылған еңбектері мен қызметі кейінгі ұрпақтар үшін жарқын өнеге болып табылады. Шығармашыл интеллигенцияның қажырлы еңбегі мен ерлігі бүгінгі күні болып жатқан үлкен өзгерістерде өз жалғасын тауып, тақырыптың өзектілігін айқындай түсті.

Мақсаты. XX ғасырдың ортасында, нақты айтқанда 1964-1985 жылдарындағы қазақ қоғамындағы шығармашыл интеллигенцияның қызметіндегі ұлт мәселесін объективті тұрғыдан байыпты зерделеу болып табылады.

Міндеттері. мақалада қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу көзделді:

- 1964-1985 жылдардағы кеңес қоғамында, оның ішінде Қазақстанда жүргізілген ұлт саясатын баяндау;

- «Тоқырау» жылдарындағы қазақ интеллигенциясының ұлттық ұстанымын анықтау;

- аталған кезеңдегі ресми деректерге талдау жасау.

Материалдар мен әдістемесі. Мақаланың деректік негізін жарияланған деректер және Қазақстан Республикасының Мемлекеттік архиві мен Қазақстан Республикасы Президентінің архивінің құжаттары құрап отыр.

Мақаланың теориялық жіне әдіснамалық негіздері ретінде ғылыми танымның маңызды қағидалары – шынайылық, тарихилық, жүйелілік және тарихи оқиғалар мен құбылыстарды зерттеудегі диалектикалық тәсілдер қолданылды. Сонымен қатар ұлттық мүдде мен жалпы адамзаттық құндылықтарға басымдық берілді. Мақаланың теориялық-методологиялық негіздемесін өркениеттілік ұстаным құрайды.

Негізгі бөлім. 1964 жылдың аяғында билік басына Л.Н. Брежневтің келуімен жекелеген адамдардың антисоветтік қызметі жандана бастады. Бұрын антисоветтік қызмет жасырын және құпия түрде болса, енді бірге-бірте жария бола бастады. Одақтың орталығының мәдени элитасының заңды қарсы пікір білдіруі ондаған жылдардан кейін бірінші рет қайта жанданды. Олар бүкіл елдегі жастар мен интеллигенцияға рухани жағынан қатты әсер етті. Қазақстанда зиялы қауымның «Жылымық» кезіндегі белсенділігі ең бастысы ұлттық-рухани мұраға және ұлттық мәдениетті жандандыру мәселелеріне қатысты болатын. 60-шы жылдардың ортасында және 80-шы жылдардың бірінші жартысында зиялы қауымнан құралатын оппозициялық топтың белгілі бір белсенділігі байқалды. Ол - өз кезегінде Орталықтағы зиялы қауымнан құралатын оппозициялық топтан бастау алатын көрініс еді.

Алайда, 1960 жылдардың ортасынан бастап бір жағынан қазақ халқының өзіндік мол табиғи өсімі, ал екінші жағынан орыстардың және басқа келімсектердің өз жеріне қайта бастауы, бұрынғы күшпен жасалған ара қатынасты біртіндеп өзгерте бастады. Сөзіміздің дәлелі, төмендегі 1-кестеде берілген.

Кесте 1 – Қазақ ССР ұлттық құрамының XX ғасырдың II жартысындағы өзгеру барысы (пайызбен)

Ұлттар	1959 жыл	1970 жыл	1979 жыл
Қазақтар	29,8	32,6	36,0
Орыстар	42,7	42,4	40,8
Украиндықтар	8,2	7,2	6,1
Немістер	7,2	6,6	6,1
Татарлар	2,1	2,2	2,1
Өзбектер	1,5	1,7	1,8
Ұйғырлар	0,6	0,9	1,0
Белорустар	1,2	1,5	1,2
Басқалар	6,7	4,9	4,9

Ескерту – кесте сілтеме жасалған дерек бойынша жасалды [1, с. 33]

1-кестеден көріп отырғанымыздай, 1959 жылы республикадағы қазақтардың үлес салмағы 29,8%-ды құраса, ал 1979 жылғы санақта қазақтардың үлес салмағы 36,0%-ға көтерілген. Керісінше орыстардың үлес салмағы 42,7%-дан 40,8%-ға дейін төмендеген. 1970-1979 жылдардағы екі санақтың арасында қазақ-тардың саны біршама өскенімен, кейбір солтүстік облыстарда және Алматының өзінде небәрі 16,3%-ды құраған.

Кесте 2 - 1959, 1970, 1979 жылдардағы санақ бойынша жекелеген одақтық республикалардағы жергілікті халықтың үлес салмағы

Одақтық республикалар	1959 ж.	1970 ж.	1979 ж.
РСФСР	83,3	82,8	82,6
Украин ССР	75,3	74,9	73,6
Белорус ССР	81,1	81,0	79,4
Өзбек ССР	62,2	65,5	68,7
Қазақ ССР	30,0	32,6	36,0
Грузин ССР	64,3	66,8	68,8
Ескерту – Кесте сілтеме жасалған дерек бойынша жасалды [1, с. 37-40]			

2-ші кестеден байқағанымыздай, Одақтық республикалар арасында Қазақстандағы жергілікті ұлттың үлесі төменгі пайызды көрсетіп отыр. Қазақтардың өз елінде отырып азшылықты құрауы тарихтан белгілі саяси-шаруашылық науқандармен байланысты еді. Осындай демографиялық жағдайда елімізде ұлт мәселесін, әсіресе қазақ тілі, ділі, мәдениет мәселесін ушықтырмай ұстап тұру - қиынның қиыны екені белгілі.

XX ғасырдың 60-80 жылдары интернационализм түсінігі жаттанды идеологиялық құрсауда болды. Ұлт мәселелерінің бәрін тек интернационалдық тәрбиені жақсарту арқылы шешуге болады деп пайымдады [2, п. 4-7, п. 21-26, п. 42-45]. Міне, осыған байланысты интернационалдық тәрбие ұлт саясатының орнына жүрді, немесе оны бүтіндей алмастырды. Бұл жылдары ұлттық санадан гөрі кеңестік салт-сана көбірек дәріптелді, ұлт республикаларында тұратын халықтар мен ұлттардың дамуында орыс мәдениетінің рөлін асыра бағалау үдерісі жүрді. Ұлы орыс халқының арқасында (благодаря великому русскому народу)... деген ұрандар жиі қолданылды.

70-80-ші жылдары Қазақстанда ресми доктриналарға қарсы болған және билікпен ашық қақтығысқа келген диссиденттер - Махмет Құлмағамбетов пен Хасен Қожахметов болды. Махмет Құлмағамбетов 1962 жылы Қостанай облысының Рудный қаласында ұсталып, 58-ші бап бойынша 10 жылға сотталды. Өз жазасын М. Құлмағамбетов атақты құқық қорғаушылар Буковский, Синявский, Гафтпен бірге өтеді. Босағаннан кейін Сібірде газқұбыры құрылысында еңбек етіп, кейін шетелге қоныс аударды. 1983 жылы М. Құлмағамбетов әртүрлі құрылыстарда жазасын өтеушілердің еңбегін күшпен пайдалану мәселелері бойынша халықаралық тыңдауларда куәлік берді. Көп уақыт бойы «Азаттық» радиостанциясының Қазақ редакциясында жұмыс істеп, онда Кеңес үкіметі мен КОКП-ның экономикалық, әлеуметтік және ұлт саясатын сынға алды. Ұлт саясаты саласындағы деформация, Қазақстан мен КСРО территориясындағы өмір сүріп жатқан халықтарды ассимиляциялау мен «орыстандыру» әрекеттері республика азаматтарының ызасын тудырды. Алайда, өзінің наразылығын ашық түрде көрсетуге көптің батылы жете бермеді. Билік саясатына көңілі толмағанын ашық түрде білдірген Х. Қожахметов еді [3, с. 91, 92]. Хасен Қожахметов қала студенттерінің және таныстарының арасында Ресей отаршыларына қарсы, Қазақстан-ның тәуелсіздігі үшін күресу мақсатында, «Жас қазақ» атты ұйым құру туралы үгіт жүргізді. І.Жансүгіров ауылындағы музыка мектебін басқарып жүріп те, одан Алматы іргесіндегі Есік қаласына көшіп келген кезде де, консерваторияның студенті болған жылдарда да саяси-астыртын жұмыстан айныған емес. Бірақ, үміті ақталмады, ел қамын ойлайды деген ағалары Хасенді қауіпті іспен айналыс-пауға үгіттесе, ал консерваториядағы мұғалімдері одан «қазақ музыкасын қойып, авангардтық бағытта жазуды» талап етеді. «Егер ертеңгі күні ұлтым жойылатын болса, музыканы кім үшін жазбақпын, қаламақы үшін бе?!» деген ойға келген Хасен Қожахметов 1976 жылдың қаңтарында консерваториядағы оқуын тастап, саясатқа біржола ден қойды. Жазған мақалаларын, үндеулерін Есік қаласынан Алматыға әкеліп таратады. Ақыры, 1977 жылы сәуірдің бір түнінде, студенттер арасындағы МҚК жансыздарының қолына түседі [4, б.7].

«Алматы ақшамы» газетінде жарияланған мақалада МҚК тергеу орындарының «Айыптау қорытындысынан» мынадай жолдар келтірілген: «Куәгер Жұмабек Шажабаевтың түсінігінен: «Есік алдында темекі шегіп тұр едім, бір жігіт қараңғыдан мені жанына шақырып, «мына үнпарақтармен танысып шықшы, одан соң, керек десең, жігіттерге оқытарсың», - деді. Қағазын алып, басын шолып шықтым. Антисоветтік мағынада екен, арғы жағын оқымадым. Жалғыз өзімнің әлім келмейтін болған соң, жаңа ғана жанымыздан өткен Ерболат Алиядиновты қуып жетіп, «мұнда ұлтшылдық үнпарақ таратып бір кісі жүр, тезірек ұстайық» дедім. Ерболат келісе кетті» [5].

Қайсар Алаш арыстары А. Байтұрсынов, М. Дулатовтай арыстардан кейінгі ұзақ үнсіздіктен соң, «Қайран далам», «Интернационал және оны орыстардың қолдануы», «Тонау», «КСРО-дағы азаматтар

бостандығы туралы шындық», «Ұлт мәселесінің тарихи шешімі», «Маса», «Одақ па, әлде отар ма?», «Оян қазақ, оян елім!» деп, ұйықтаған ойға түрткі салып, халық арасына жасырын түрде үнпарақ (листовка) таратқан қайраткер осы Хасен Қожахметов еді. Жазатайым айтқан сөзің үшін айдалып кете баратын кешегі қызыл империяның қылышынан қаны тамып тұрған жетпісінші жылдардың өзінде, сол тұста орда бұзар отызға да толмаған жас композитор жігіттің Мәскеу жүргізіп отырған отарлау саясаты, ата қоныста азшылыққа айналып, ана тілінен айрылып қалғанымыз, әскери өнеркәсіп алпауыттары әлегін аспаннан келтірген жеріміздің азып-тозуы, адам құқы, мемлекеттік тәуелсіздік, көші-қон сияқты мәселелер хақында қамын қаймықпай көтеруі жүрек жұтқандай батылдық емес пе?!

Сөйтіп, зоотехникалық-малдәрігерлік институтының үш жігіті Хасеннің қолын қайырып, МҚК-не телефон соқты. Сегіз айға созылған тергеуден кейін 27 жастағы жас азамат Қазақ КСР Қылмысты істер кодексінің 170-і бабы бойынша «Совет мемлекетінің қоғамдық құрылысына, КОКП-нің ұлт саясатына қасақана жала жапты» [4, б. 8-14] деген айыппен 2 жылға сотталып кете барды.

Сол кездің өзінде Хасен Қожахметов есімі Хельсинкидегі саяси тұтқындар тізіміне енген еді.

1977 жылы 1937 жыл көріністерінің бұлжымай қайталануын қараңызшы. Қазақтың қазақты жарыса жүріп ұстап беруі қайталанып тұратын тарихи дәстүр ме, әлде қанымызда бар «қасиет» пе?!

Жергілікті ұлтпен санаспай, елімізде неміс автономиясын құру идеясы қазақ ұлтын басынғанның айқын көрінісі еді. Қазақ жерінде неміс автономиясын құру жөніндегі Мәскеу шешімін Д.А. Қонаев орын-дауға міндетті болғаннан кейін автономия мәселесін реттеуге қол ұшын берді. Бірде-бір ресми құжатта Дінмұхаммед Ахметұлы бұған қарсы шықты деген сілтеме жоқ. Тарихшы-ғалым Ләйлә Ахметова өзінің «Патриотизм в ракурсе истории» атты еңбегінде: «Біраз уақыт бізге Димаш Ахметұлы келіскен сияқты болды, бірақ содан кейін оның пікірі өзгерді. Бұл шешімнің қазақ халқының ұлттық мүддесіне қарама-қайшы келетіндігіне назар аударған адамдармен кездескеннен кейін Д.А. Қонаев саликалы, ғылыми ойы бар адам ретінде басқа шешім қабылдады. Және де ол тиісті арналар арқылы өзіне нұқсан келтірмейтін-дей неміс автономиясына қарсы сөз сөйлеуге, ұрандармен шығуға келісті. Әйтпесе, 1986 жылы либера-лизация дәуірінде полиция шоқпарларымен демонстранттарды ұрып-соғып, ұйымдастырушыларды іздеп, жазалап және тұтас халыққа ұлтшылдық айыбын таққанда, 1979 жылғы қатал тоталитарлық жүйе жағдайында демонстранттарға жасалған «жұмсақтықты» қалай түсінеміз?», [6] – деп ой толғаған еді.

Сонымен қатар қазақ халқының шығу тегін, ұлттық болмысының тарихи-географиялық сипатын, этникалық геногеографиясын, көшпенділер эстетикасын даралайтын синкретті мәдениеті терең зерделенген М.Ақынжановтың «Қазақ халқының шығуы және қалыптасуы» (1971), С. Ақатаевтың «Культ предков у казахов и его этногенетические и историко-культурные истоки» (кандидаттық диссертация) (1973), С.Мұқановтың «Халық мұрасы» (1974), О.Сүлейменовтың «АЗиЯ» (1975), О.Смағұловтың «Этническая геногеография» (1977), А. Сейдімбековтың «Күңгір-күңгір күмбездер. Сұлулық туралы сырлар» (1981) атты құнды еңбектері жарық көрді. Осы сипаттағы ғылыми мақсатты айқын әрі ұлттың тарихи санасына қозғау салар құнды зерттеулер мен танымдық маңызы зор еңбектер идеологиялық цензура тарапынан қысымға алынып отырды. Мысалы, С. Мұқановтың кітабы цензура сүзгісінен өту барысында көптеген қысқартуларға ұшыраса, Ә. Қоңыратбаевтың қазақ фольклорынан орта мектепке арналған оқулығы (1968), А. Машановтың «Әл-Фараби және бүгінгі ғылым» (1973) еңбектері шығарылмай тасталды. Ұлт тарихының тереңіне тамыр тартатын О. Сүлейменов, О. Смағұлов кітаптарына идеологиялық тыйым салынды. Атап айтқанда, «Үңіле оқысақ... («Игорь полкы туралы жырдағы» түркі тіл нұсқалары)» мақаласымен [7] орыс халқының атақты жырындағы түркі тілі нұсқаларына барлау жасап, кейіннен түркітануды әлемдік лингвистиканың күретамырымен байланыстыра зерттеу, мәдениеттер тоғысуын көне тілдік дәнекерлер негізінде жаңаша көзқарас орнықтыруда маңызы зор. О. Сүлейменов еңбегі ОК қаулысына алынып: «Бүкілодақтық авторлық құқық агенттігінің шетелде аударылмасын деген тізімдегі тыйым салынған бес кітаптың бірі – осы «АЗиЯ» еді» [8, б.5]. Ал О. Смағұловтың кітабы 1977 жылдың тамыз айы ішінде Орталық комитетінің тікелей бұйрығы бойынша отқа жағылып жіберілді. Ғалым МҚК бақылауына алынып, 15 жыл бойы ғылыми жұмыс істеуге кедергі жасалды [9]. Осы тұрғыдан келгенде қазақ халқының көне әдебиеті мен мәдениетін, тарихын зерттеу жолдары күрделі идеологиялық белестерден өткенін айқын танимыз. Саяси қысым әлеуметтік санаға серпін дарытып тарих тереңіне жетелейтін шығармашылық ізденістерді барынша тұсаулап отырғанымен ұлттық мәдениет пен өнердің сан ғасырлық шежіресі өз ізін қалдырған рухани құндылықтарды түрлі аспектіде зерделеген еңбектер оқырман қауымға жол тауып отырды. Атап айтқанда, А.Сейдімбековтың «Күңгір-күңгір күмбездер. Сұлулық туралы сырлар» [10] атты ғылым-танымдық зерттеуінде байырғы қазақ мәдениеті мен синкретті өнерінің (сөз өнері, қол өнері, ән-күй өнері) көшпелілер эстетикасымен тамырласып жатқан табиғаты тарихи, археологиялық және этнографиялық құнды деректер негізінде қарастырған.

Қазақ интеллектуалдық ой иелері, жазушылар мен ғалымдар саяси тұсауланған заманда өзінің шығармашылығымен ұлттық идеяны насихаттау арқылы ұрпақтар сабақтастығын жалғастыруға бар күш-жігерін салды. Белгілі тарихшы Х.М. Әбжановтың пайымдауынша қуғын-сүргінмен жойылған саяси элитаның миссиясын енді социалистік идея аясына ұлттың эвфемистік рухани әлемін сиғызған шығарма-шылық және ғылыми интеллигенция атқарды. Кеңестік оқу орындарының тәлім-тәрбиесінен өткен бұларды дұрыс жолдан адастырмаған құдірет – қазақы отбасында көрген үлгі-өнегесі, бабаларымыздың рухани-мәдени мұрасы. Эвфемистік тілмен жазылған рухы биік шығармаларымен, лауазымды қызмет атқармай-ақ, қазақ баласын Ата тарихы мен салтын ұмытпауға тәрбиеледі, ділі мен қасиетін сақтап қал-ды, мәңгүрттендіру саясатының жолындағы қамал-қорғанға айналды. Ел ішіндегі танымалдығы мен беде-лі делегаттық мандаты, депутаттық кітапшасы бар номенклатураның түсіне де кірмейтін. Қазақ ауылы «Қазақстан коммунисті» журналынан гөрі «Жұлдыз» бен «Жалынды» тағатсыз күтіп отыратын [11, б. 54].

70-ші жалдардың ортасындағы идеологияның қыспағына ұшыраған дарынды талант иесі ақын Мұқағали Мақатаев өз тағдырын күнделік дәптерінде жазып қалдырған. Өзінің жан күйзелісі жайында: «... Ақындық тағдырым, қарғыс атсын сені! Мені қоршаған орта, үш мәрте қарғыс атсын сені! Мен жаныммен, жүрегіммен берілген, сенген, жақсыдан үміт күткен ортам. Өзімді төмендеткен, маған қайғы мен қиналыстан өзге ештеңе әкелмеген күндерді бастан өткізудемін (27 қаңтар 1974 жыл). Асылып өлмек те болдым, балаларымды қимадым. Бұл халге де жеткізді. Соншама не істеп қойдым бұларға? Себепсіз адам өлмейді. Бірақ біздің ел оған пысқырып та қарамайды. О, не деген қиын уақытта өмірге келгенбіз, бауырым... газетке ұсынған өлеңдерден хабар-ошар жоқ. Жарыққа шығара ма, жоқ па білмеймін» (10 ақпан, 1974 жыл) [12]. Осылайша толғанған ақын, талай баспалардың табалдырығын тоздырып, өмірден торыққанын ақындық сезімталдығымен ашына баяндайды. Сыншы-цензорлар жайында ол былай дейді: «қазіргі ұраншыл сыншылар көркем шығарманы шақпақтан ажырата алмайды. Олар үшін автордың өзі бірінші орында тұрады. Оның кім, қандай қызметте екеніне көңіл аудармайды. Ал, ондай шатпақайлардың көлеңкесінде таланттар бірте-бірте сөне береді». Ақынның тоталитарлық жүйенің темір құрсауында бұлқынған жүрегі талантты талай туындылар әкелгенімен, оның көбі көзі тірісінде жарық көрмеді. «Қырағы» бақылаушылар өлеңдерінде халықтың көкейіне қозғау саларлық тегеурін бар екендігін дер кезінде байқап, баспаға жібермеді.

Мәскеу жоғары әдеби курсының түлегі, балалар әдебиетінің классигі, бала психологиясының керемет білгірі Бердібек Соқпақбаевтың да тағдыры өте аянышты еді. Бүкіл Кеңес әдебиетінің, соның ішінде қазақ кеңес әдебиетінің жалған бағыттағы жәдігөй әдебиет екенін, Республиканың республика емес, колония екенін ұққан жазушы Ташкент қаласында өткен Азия және Африка жазушыларының халықаралық конференциясында: «Бізді арнайы шақырыңыздар! Біздің айтатын уәжіміз бар. Біз отарланған елде өмір сүріп жатырмыз...», [13, п. 4] - деп сол заман үшін көзсіз ерлік көрсеткен. Сол-ақ екен Бердібек Соқпақбаев Мемлекеттік Қауіпсіздік комитетінің назарына ілігіп, бақылауға алынды. «Менің атым Қожа» повесі қысқартылған күйінде шығып, «Өлгендер қайтып келмейді» романынан кейін ұзақ уақыт үнсіз қалған жазушы: «...Түк те жазып жүрген жоқпын!.. Жазбайын демеймін, әрине! Жазғым-ақ келеді. Бірақ ақиқатты айттырмайды. Ал өтірікті жазғым келмейді!», [14, б. 157] – деп толғанды. Кейіннен Бердібек Соқпақбаев қала сыртындағы саяжайында жұмбақ жағдайда қайтыс болды.

Жылжыған уақыт талай нәрсені өз орнына қойып жатса да, көкірегін қызғаныш оты жайлағандар дарынды, біртума замандастарының соңына шырақ алып түскендерін қоймады. Сондай ниеттегілер Олжас Сүлейменовтың сол кездегі жазған кітаптары мен мақалаларын у-шуға айналдырып түртпектеуін қоймады. О. Сүлейменовтың «Адамға табын, жер енді!», «Арғымақтар», «Шапағатты шақ», «Қыш кітап», «Жағалауды айқындау» жинақтарының бірде-біреуі, қырқылмай, «жұлмаланбай» шыққан емес. Атақты «АЗИЯ» кітабының дауы әлемдік жанжалға айналғаны белгілі [15]. Қазақстан КП Орталық Комитетінің сол кездегі хатшысы С. Имашевқа ақпараттық хабарламалар ғана емес, кейбір жазушылардың мінез-құлқы, жазғандары да ұнамады. Әсіресе тым еркін, тік мінез, бастықтар алдында кішірейе салуды білмейтін тәкәппар О. Сүлейменовтың Ермақты батыр қылып көрсетудің орнына, отаршыл, қанышер қарақшы ретінде көрсеткен «ерлігін» С. Имашев кешірмеді. С. Имашевтің қара тізіміне ілігіп, қаһарына шалдыққанына қарамастан, О. Сүлейменов «ұлтшылдық рухында жазылған, орыстарға қарсы», «ұлттар достығына нұқсан келтіретін» «Қыш кітабын» жазды. Кітап тез таралып, кітапханаларда жинақты оқуға жұрт кезекке тұрып жатқандығына қарамастан, ОК жазушыны шетелге шығатын жастар делегациясының құрамынан бірнеше рет сызып тастаған [16, б. 48]. Осы жылдары Жазушылар Одағы басқармасының мәжіліс залында ОК-тің нұсқауымен І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы талқыға түсті. Талқылауға қатысушылар романға жоғары баға бергенмен,

ОК-тің мәдениет бөлімі әдебиетке жанашыр басшы болудың орнына, онсыз да өшіп бара жатқан тарихымызды жандандыруға сеп болатын романға кесірін тигізіп, бөгет жасап бақты.

ҚКП ОК-нің үгіт және насихат, мәдениет бөлімдері І. Есенберлиннің «Алмас қылыш» романын 4 ай бойы ұстап, шығартпауға тырысты. Сол кездегі ОК-тің бюро мүшелеріне деп жазған мәлімдеме қағазында мынадай идеологиялық қателіктер көрсетіліп, айыптар тағылған еді:

1 Романның негізгі ойы кітаптың аты («Алмас қылыш») арқылы көрінеді. Қазақ халқы шығыстағы, батыс пен оңтүстіктегі көршілерінің арасында (Қытай, Русь, Алтын Орда, Көк Орда) жазық далада екі қыры, екі жүзі де өткір алмас қылыштай боп жатыр. Бұл жазықты жаулаушылар осы алмас қылышты Қазанға, орыс княздіктеріне қарсы шапқыншылық жорықтарына жұмсап, не қытайлықтардан қорғаныста пайдаланбақ. «Халық-семсер» образын бір халыққа теңеу, бір ұлтқа телу дұрыс емес. Халықты мұндай жат мақсатта пайдалану сол халықтың өзіне зиянын, кесірін тигізеді.

2 Өткенге марксистік-лениндік тұрғыдан баға берген кезде сол оқиғаларға тарихи көзқарас пен нақтылық тұрғысынан келіп, тарихи болашақ міндетімен ұштастырған жөн. XV ғасыр дәуіріне партиялық, таптық көзқарас тұрғысынан қарап, халықтың тарихи тағдырын, болашағын, алдағы прогресс кезеңін болжап, осы тұрғыдан бейнелеу керек еді. Бірақ романды XX ғасырдың коммунист-жазушысы емес, XV ғасырдағы хан сарайының шежіре көшірушісі жазып отыр ма деп ойлайсың. Романда хан, сұлтандардың шығу тегі, олардың жеке өмірі, сарайдағы шиеленістер, қастық-қастандық әрекеттер тәптіштеп суреттеледі. Халық өмірі кітапта нақты бейнеленбеген. Автор Жәнібек, Қасым хандарды дәріптеп, асыра мақтау арқылы оларды қазақ руларын біріктіріп, жеке хандыққа жеткізу үшін күрескен прогрессшіл тұлғалар етіп көрсетеді.

3 Қазақ рулары мен тайпаларының халық болып бірігуі үшін, ұлт болып қалыптасып, мемлекет құруы үшін жеке хандардың еркі, мақсат-мүддесі, әрекеті емес, экономикалық, әлеуметтік, саяси шарттар қажет еді. Ал хандар жеке бөлініп шығуға әрекеттенгенде, халықтың мүддесі үшін емес, Шыңғыс тұқымының арасындағы тартыс-таласта билікке жетіп, халықты қанау үшін күресті. Автор Жәнібек пен Қасымды дәріптеп, оларды ұлтты қалыптастыруда үлкен рөл атқарған прогрессшіл қайраткер ретінде бейнелеп, тарихи шындықты бұрмалауға барған.

4 Кітаптағы баяндауларда арғы аталардың, хандар мен батырлардың ұлылығы, халықтың әдет-ғұрпы, салты, дәстүрі көп баяндалады. Қазақтардың Египет, Иран, Қырым, Русь, Қытай тарихтарына араласуы баяндалып, басқа халықтарды кеміткен пікірлер айтылып, оларға қарағанда қазақтардың артықшылығы көрсетіліп, қарсы қойылады.

5 Автор барлық қазақ рулары мен тайпаларын біріктіру идеясын уағыздай отырып, руларды алалап, бірінің рөлін арттырса, екіншісінің рөлін кемітіп отырады. Халықты біріктіру жолында табанды күрес жүргізуші тек Ұлы жүз рулары ғана болып, басқаларының рөлі кемітіліп, тіпті бұл бағытқа қарсы шығады. Әсіресе, батыс қазақтарын менсінбей, кемітіп көрсететін тұстары бар [16, б. 72-73].

Бұл ескертпелердің бәрін Есенберлиннің түзетуі мүмкін емес еді. Бадырайып көзге көрініп тұрған кейбір болымсыз кемшіліктерді түзеген болып, қолжазбаға ұсақ-түйек өзгерістер енгізіп, қайта тапсырды. Кітаптың бүкіл идеясын, концепциясын өзгерту мүмкін емес, ол үшін кітапты қайтадан жазып шығу керек еді. Жазушы оған көнбеді. Әйтеуір, дауласып, арызданып жүріп, жарты жыдан кейін «Алмас қылышты» әзер шығарды. Сонда да артынан сөз ілесе жүрді. Кітапқа түзету енгізбепті, қағаздың жақсысын алыпты, полиграфиялық басылымы сәнді, түрлі-түсті бояуы мол екен, бұған дейін Қазақстанда ешбір кітап бұлай көп тиражбен шықпап еді, қаламақысы да тым артық екен деген сөздер болды.

Сол кезде жарияланған «Қазақстанның ежелгі мәдениеті» (1966), «Қазақтардың көшпелі қоғамы» (1971), «Ежелгі Отырар» (1972), «Орта жүз қазақтарының этникалық құрамы және орналасуы» (1974), «Қазақстанның этникалық геногеографиясы» (1982), «Көшпелі қоғам» (1984) атты кітаптар кеңестік жүйенің идеологиялық сынауына ұшырады.

Әдебиет пен өнер қайраткерлері «социалистік реализм» заңын ұстануға, жүйенің идеологиялық құн-дылықтарын дәріптеуге тиіс болған. Жүйе ұлттық идеяларды жаншып басып отырды. Алайда рухани жандану, қазақ мәдениеті мен ғылымындағы, әдебиет пен өнердегі гүлдену ұлттық сана-сезімнің өсуіне әсер етті. Музыкада Шәмші Қалдаяқовтың әндері, бірінші қазақ эстрадалық ансамбльдері «Дос-Мұқасан», «Айгүл» және т.б. шабыттандырды. Әдебиетте екі тыйым салынған кітап - Олжас Сүлейменов-тың «Аз и Я» және Мұрат Әуезовтың редакциялығымен шыққан «Көшпенділер және эстетика» туынды-лары болды. «Аз и Я» жарық көруге үлгеріп, бірінші тиражы оқырмандар қолына тиді. Ал «Көшпенділер мен эстетиканың» тиражы бірден «тұтқындалып» жойылды, ал Мұрат Әуезов жұмыссыз қалды [17, б. 246].

Ұлт мәселесіндегі кеңестік жүйенің ұстанған саясаты патшалық Ресей империясының заңды жалғасы болды. Орыс емес халықтардың, әсіресе қазақ халқының тарихи жадын қалпына келтіргісі келген кез келген әрекет түншықтырылып отырды.

«Қазақфильм» киностудиясының тарихи туындыларында ұлттық ерекшеліктерді көрсету тенденциясы жүйенің идеологиялық қоршауына алынды. «Қыз-Жібек», «Атаманның ақыры» және тағы басқа киноленталар кеңестік идеологтарға ұнамады. Онда олар «тарихи шындықты бұрмалады, көшпелі өмір салтының күнделікті өмірі көрерменге керемет етіп көрсету элементтері бар, нәтижесінде қазақтардың революцияға дейінгі өмірі еркін, бай және ауқатты болып көрінеді», - деп атап көрсетті.

1968 жылғы әйгілі режиссер Сұлтанбек Қожықов «Қыз Жібек» көркем фильмін түсірді. Осы кинофильмге арналып жазылған 20 шақты өлеңнің 4-і ғана алынып, Мәскеу фильмді қатты қысқартқандықтан, шығармашылық топтың көп еңбегі зая кеткен. «Қыз Жібектің» алдында Мәскеу «Құлагер» көркем фильмін біржолата өткізбей тастады. Ешбір идеологиялық негізі жоқ осындай туындыларға тыйым салу арқылы, басқа туындыларға ескерту жасады. Әр ұлттың қандай өнерді бейнелеу мен тамашалау керектігіне дейін Орталық шешіп, осылайша ұлттық шовинизмнің айқын көрінісі айқындалды.

Басылым беттерінде ұлттық тарих пен халықтың дәстүрі туралы мәліметтердің жарияланып кетпеуін жүйе алдын алып отырды. Осылайша, «Жұлдыз», «Мәдениет және искусство», «Қазақстан әйелдері», әсіресе «Білім және еңбек» атты қазақ журналдары сынға алынды. Онда байлардың, билердің, сұлтан-дардың, феодалдардың, сарай ақындарының нақыл сөздері жарияланған еді [18, с. 281].

Талқылау.

70-ші жылдары «халықтар достығы» атты коммунистік ұранның астарында империялық идеология жанданды. Орыс тілі іс қағаздарға жаңа күшпен ендіріле бастады. 1978 жылдың 31 тамызында КОКП ОК Саяси Бюросы «Одақтық республикалардағы орыс тілін оқыту жүйесін одан әрі жетілдіру туралы» арнайы қаулы шығарды. Енді бұл қаулыға сәйкес, одақтық республикалардың ағарту министрліктеріне оқу орындарында сағаттарды қайта бөлу есебінен орыс емес ұлттар үшін орыс тілін тереңдетіп оқытуға рұқсат берілді [18, с. 294]. Осылайша, қостілділік принципі іс жүзінде бұзылып, ұлт республикаларында ана тіліне берілген сағаттарды қысқарту есебінен орыс тілін дамытуға жағдай жасалды.

Мемлекеттің ұлт саясатына наразылықтың күшеюіне діни фактордың әсері де болды. Брежневтік кезең дінге және тарихи ескерткіштерге қарсы агрессивті саясатымен ерекшеленді. Халықтың рухани санасының тірегі болып табылатын, көненің көзі, өркениеттің ізі, тарихи ескерткіштерді жою әсіресе Алматы, Жезқазған, Қызылорда, Маңғыстау, Талдықорған облыстарында масқаралықпен жүргізілді. Бір ғана Алматы облысында мемлекет қарамағына алынбаған 635 ескерткіш болды. Жетісу өңіріндегі ортағасырлық Талғар қаласының орнына су тазартатын станция салынып, ірі қоқыс төгетін орынға айналған. Шамалған ауылынан 3 шақырым жерде орналасқан 10 сақ қорғаны бұзылып, егістікке айналған. Қопа – Балхаш тас жолын салу барысында Алматы облысындағы жалғыз қола дәуірінің қорғаны, Кеген ауданындағы Төрткөл, Қызыл-Ғайрат, Шелек ауданындағы Шелек қалашықтарының орны жойылды. Ал Талдықорған облысындағы ежелгі петроглифтері бар бірнеше ескерткіш қиратылып, оның кірпіштері Еңбекші селосындағы бөгетті салуға жұмсалған. Сарқанд жолының бойындағы Қызыл-Ағаш селосының жанындағы б.з.д. VII-V ғасырларға жататын сақ дәуірінің қорғаны бульдозермен тапталған. Қойлық қаласының қалдықтары, Маңғыстауда бұрынғы қабір-мазарлардың орны бұзылып, жаңа қорғандар салынды. Ақтөбе облыс Мартөк ауданында Сармат дәуіріне жататын Ногорненск қорғаны тоналды. Жезқазған облысы Шет ауданындағы екі сақ қорғаны су қоймасына айналдырылды. Қожа Ахмет Йассауи мазарының төңірегіндегі мәдени қабат дүңгіршектер салу үшін тазартылды. Шолақ-Қорған, Рабия Сұлтан-Бегім мазары, Әулие Құмшық-ата, Әлходжа-ата сарайлары, Сайрам мешіті, Сордоба Мирзо-Рабат мешіттері, Қызылорда облыстары бойынша Көккесене қалашығы, Жүніс-Әулие, Бегім-Мұнар мұнарасы, Қарағанды облысы бойынша Қызыл кент сарайы жойылды [19, п. 72-74]. Жамбыл қалалық еңбекшілер депутаттары кеңесінің шешімімен «Тектұрмас» мазары бұзылып жермен жексен етілді [20, п. 153]. Діни орындарды жабу, қирату салдарынан көптеген тарихи-мәдени ескерткіш-тер жойылды. Кеңес өкіметінің «аса маңызды шарасы» бос қалған мешіттер мен шіркеулерді бұзып, оларды қамбаға, ауылшаруашылығы техникасын сақтайтын гаражға, атқораға, дүкенге, шеберханаға айналдырды. Босаған мешіттер мен шіркеулердің «шаруашылыққа тиімді» жұмсалуды, халықтың діннен бас тартып, дін иелерінің «халықтың көңілінен» шыға алмағандығынан басталды деп түсіндірмекші болды. Өкімет иелерінің мешітке, «киелі» орындарға деген көзқарасы көптеген сенушілердің тастап кеткен, бос қалған ғимараттарын өздерінің күшімен жөндеді.

1965 жылғы 27 қаңтардағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «Дінге сенушілерге қатысты социалистік заңның бұзылу фактілері туралы» қаулысында «кейбір жағдайда азаматтар өздерінің діни сенімдері үшін айыпталуда», [21, п. 51] - деп көрсетілген. Бұл әрине КСРО конституциясына қайшы еді.

1966 жылғы 19 қарашадағы КСРО Министрлер кеңесінің қаулысында: «Алматы, Шығыс Қазақстан, Көкшетау, Қарағанды, Қостанай, Жезқазған облыстарының аудандық және қалалық кеңестерінің кейбір атқарушы комитеттері діни қауымдастықты тіркеу жөніндегі өтініштерді дер кезінде қарастырмай, көп уақытқа созады немесе рұқсат беруден негізсіз бас тартады. Сол кезде бұл ұйымдардың басшылары тіркеуден қашқақтады деген айыппен әкімшілік жазаға тартылып жатқан еді» [22, pp. 149-150]. Осы жағдайға байланысты академик М.Қ. Қозыбаев: «Кеңес өкіметі өз азаматтарына дін мен ождан бостандығын жариялай отырып, атеистік саясатты өршіте түсті. Бұл жолда барлық моральдық нормалар мен адамдардың құқықтары аяусыз тапталғаны мәлім. Оған барлық ауылдық жерлерде мешіттердің жаппай тартып алынып, қиратылуы, кей жерлерде мәдени-ағарту орындарына беріледі-мыс деп жабылған мешіт-тердің астық қоймаларына, немесе мал қамайтын қораларға айналуы толық дәлел бола алады» [23, б. 20]. Міне осылай, коммунистік идеологияның жарқын болашаққа бастаған жолы, халықтың санасындағы ата-баба салт-дәстүрлері мен рухани құндылықтарын талқандау арқылы жүргізілгені бүгінгі ұрпаққа да зиянды ізін қалдырды.

Зерттеу нәтижесі: Ұлттық салт-дәстүрлер, діни мейрамдар мен жоралғылардың орнына совет мемлекеті жаңа, кеңестік дәстүрлерді, өмір мен тұрмыстың коммунистік тәртіптерін енгізгісі келді. Бұрынғы ата-бабамыздан қалған, мол мәдени мұра, мыңдаған жылдардан бері келе жатқан мерекелер мен салт-дәстүрлерге «ескі», «кертартпа», «діни» деген айыптаулар тағылып, жойылды. Ал коммунистік партия болса жаңа рәсімдерін халыққа күштеп енгізу үшін 70 жылдан астам тер төкті және солардың кейбіреуін енгізуде үлкен «табыстарға» жеткені ақиқат.

Кеңес дәуірі осылай халықты 70 жыл бойы атеистік тәрбиесімен мазасын алып, құдайға қарсы қоғамның идеологиясымен сусындатып, ұрпақты өз дінінен бездіріп жіберді. Соған қарамастан халықтың жүрек түкпірінде жатқан рухани азығы имандылықты өшіре алмады, еліміз тәуелсіздік алған соң, халықтың діни наным-сеніміне еркін жол ашылды.

Қорытынды.

Сонымен, тоқырау өмірдің барлық салаларында: идеологияда да, адамдар арасындағы қарым-қатынаста да орын алды. Брежневтік билік тұсында бүкіл әдебиет, өнер, шығармашылық туындылары саясаттандырыла бастады. Оларды бір қалыпқа түсіріп, бір бағытпен жүргізді. Жоғарыдан бұйрық неғұрлым көп болған сайын, төменнен соғұрлым белсенділік азайды. Барлық салаға тыйым салынғандықтан, халықтың рухани дамуы, бостандығы шектелді. Шығармашылық өнімдерін цензурадан өткізу қиямет болған кезеңде, сол рухани азық арқылы халық санасына адамгершілік құндылықтарды сіңіру мүмкіндігі де шектелді. Әлбетте Брежневтік басқару кезеңі тарихқа тоқырау кезеңі деген атпен еніп, билік сатысына бір бірімен шырматылып жатқан қылмыскер қызметкерлерді жоғарылатқан кезеңімен есте қалды. «Брежневшілдік кезең» жеке басқа табынушылық кезеңі болды. Бірақ та бұл үрдіс тарихта халық трагедиясы емес, маскара фарс (фарс – жеңіл де ерсі комедия) ретінде із қалдырды. Бұл «қансыз табынушылық» дәуірі еді.

Өміршіл-әкімшіл жүйе қазақ ғалымдарының, жазушыларының, музыканттарының шығармашылық еңбектеріне зардабын тигізді. Қазақ интеллигенциясын конъюктурашылдық, жасқаншақтық, науқаншылдық сияқты әдеттерге үйір қылып, ұлттық санасын тұншықтырды. Осыған байланысты тарих ғылымы қасаң догмадан, партияны жөнсіз марапаттаудан шыға алмады. шындықты бұрмалап, ұлттық мәселелерден айналып өтті. Сонымен бірге оза шапқан дарындылар ыңғайы келсе домалақ арыз, сөз тасу сияқты жолдармен күйе жағу арқылы «тәрбиеленіп» отырды. Ғылыми интеллигенцияның дарынды тобының өсіп қалыптасуына жоғарыда айтылып кеткен жағдайлар себеп болды. Дегенмен де, Кеңес заманында қазақ жастарының жоғары білім алуына барынша кедергі жасап, ұлтаралық некені насихаттап, басқару жүйесіндегі мекемелерді түгел орыстандыру сияқты заңсыздықтарға қаймықпай қарсы дауыс көтерген қазақ зиялылары болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Население СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.: стат. сб. / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 45 с.*
2. *ҚРПА. Қ. 708. Т. 33. Іс. 1544. П. 4-7, 21-26, 42-45.*
3. *Аяган Б.Г. Апогей и закат советского социализма. Казахстанский полигон (1970-1990-ые годы). – Алматы: Қағанат – ҚС, 1999. – 148 с.*
4. *Хасен Қожжа-Ахмет. Ереуіл атқа ер салмай... саяси ой-толғаныстар жинағы. - Астана: Елорда, 2000. – 272 б.*
5. *Наушабаев М. Он бес жылға асыққан азамат. Немесе «Совет мемлекеті мен қоғамдық құрылысына жала жапты» деген айыппен сотталған жегіттің тағдыры: (Қазақ халқының болашағы үшін күрескен Х. Қожжахметов туралы) // Алматы ақиамы. – 1990, тамыз – 31, қыркүйек - 1.*

6. Ахметова Л. Патриотизм в ракурсе истории. – Алматы: Санат, 1996. – 223 с.
7. Сүлейменов О. Үңіле оқысақ... «Игорь полкі туралы жырдағы» түркі тіл нұсқалары жайында // Қазақ әдебиеті. – 1962, тамыз – 10.
8. Сүлейменов О. Қазақ тіліндегі басылымына алғы сөз. АЗИЯ / қазақ. ауд. С. Ақатаев. – Алматы: Жазушы, 1992. – 298 б.
9. Смағұлов О. Бір тамшы қанда да халық тарихының ізі бар // Заман Қазақстан. – 1997, наурыз – 28.
10. Сейдімбеков А. Күңгір-күңгір күмбездер. – Алматы: Жалын, 1981. – 240 б.
11. Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 328 б.
12. Мақатаев М. Шығармалары: 4 т. – Алматы: «Жалын», 2002. – Т. 3. – 371 б.
13. ҚРОМА. Қ. 1778. Т. 2. Іс. 283. П. 4.
14. Мырза Әли Қ. Иірім. – Алматы: Атамұра, 2004. – 360 б.
15. Егеубай А. Ғарыш поэзиясы // Егемен Қазақстан. – 2006, мамыр – 17.
16. Тілегенов Б. Тұйық өмір құпиясы. – Алматы: Дәуір, 1992. – 336 б.
17. Оразақын А. Азаттық аңсағандар: деректі шығармалар жинағы. Желтоқсан көтерілісіне 20 жыл. – Алматы: «Жалын» баспасы ЖШС, 2006. – 256 б.
18. Кыдырлина Ж.У. Становление и судьбы идей по национальному вопросу в Казахстане (1917-1991 гг.): исторический анализ: дис. ... док. истор. наук: 07.00.02. - Уральск, 2008. – 400 с.
19. ҚРПА. Қ. 708. Т. 91. Іс. 109. П. 72-74.
20. ҚРПА. Қ. 708. Т. 35. Іс. 1285. П. 153.
21. ҚРОМА. Қ. 1711. Т. 1. Іс. 126. П. 51.
22. ҚРОМА. Қ. 2079. Т. 1. Іс. 7. П. 149-150.
23. Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстанды күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, 1992. – 36 б.

Paudalanylған ádebietter tizimi:

1. Naselenie SSSR: po dannym Vsesoyznoi perepisi naselenia 1989 g.: stat. sb. / Goskomstat SSSR. – M.: Finansy i statistika, 1990. – 45 s.
2. ҚРПА. Қ. 708. Т. 33. Іс. 1544. P. 4-7, 21-26, 42-45.
3. Атаған В.Г. Apogeı i zakat sovetskogo sotsializma. Kazahstansku poligon (1970-1990-ye gody). – Almaty: Qaǵanat – QS, 1999. – 148 s.
4. Hasen Qoja-Ahmet. Ereýil atqa er salmai... saıası oi-toǵanystar jınaǵy. - Astana: Elorda, 2000. – 272 b.
5. Nayshabaev M. On bes jylǵa asyqqan azamat. Nemese «Sovet memleketi men qoǵamdyq qurylysyna jala japty» degen aıyppen sottalǵan jigittiń taǵdyry: (Qazaq halqynyń bolashaǵy úshin kúresken H. Qojahmetov týraly) // Almaty aqshamy. – 1990, tamyz – 31, qyrkúek - 1.
6. Ahmetova L. Patriotizm v rakýrse istoru. – Almaty: Sanat, 1996. – 223 s.
7. Súleimenov O. Úńile oqysaq... «Igor polki týraly jyrdaǵy» túrki til nusqalary jaiynda // Qazaq ádebieti. – 1962, tamyz – 10.
8. Súleimenov O. Qazaq tilindegi basylymyna alǵy sóz. AZıla / qazaq. aýd. S. Aqataev. – Almaty: Jazyshy, 1992. – 298 b.
9. Смағұлов О. Бір тамшы қанда да халық тарихының ізі бар // Заман Қазақстан. – 1997, наурыз – 28.
10. Seidimbekov A. Kúńgir-kúńgir kúmbezder. – Almaty: Jalyn, 1981. – 240 b.
11. Abjanov H. Qazaqstan: ulttyq tarih, ideia, metodologua. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2014. – 328 b.
12. Maqataev M. Shyǵarmalary: 4 t. – Almaty: «Jalyn», 2002. – Т. 3. – 371 b.
13. ҚРОМА. Қ. 1778. Т. 2. Іс. 283. P. 4.
14. Myrza Áli Q. Iirim. – Almaty: Atamura, 2004. – 360 b.
15. Egeýbai A. ǒarysh poeziıasy // Egemem Qazaqstan. – 2006, мамыр – 17.
16. Tilegenov B. Tuiyq ómir qupuıasy. – Almaty: Dáýir, 1992. – 336 b.
17. Orazaqyn A. Azattyq ańsaǵandar: derekti shyǵarmalar jınaǵy. Jeltoqsan kóterilisine 20 jyl. – Almaty: «Jalyn» baspasy JShS, 2006. – 256 b.
18. Кыдырлина Ж.У. Становление и судьбы идей по национальному вопросу в Казахстане (1917-1991 гг.): исторический анализ: дис. ... док. истор. наук: 07.00.02. - Ыралск, 2008. – 400 с.
19. ҚРПА. Қ. 708. Т. 91. Іс. 109. P. 72-74.
20. ҚРПА. Қ. 708. Т. 35. Іс. 1285. P. 153.
21. ҚРОМА. Қ. 1711. Т. 1. Іс. 126. P. 51.

22. *QROMA. Q. 2079. T. 1. Is. 7. P. 149-150.*
23. *Qozybaev M.Q., Aldajumanov Q.S., Ábilqojin J.B. Qazaqstandy kúshpen kollektivtendirý: qorlyq pen zorlyq. – Almaty, 1992. – 36 b.*